

12.Мультимедиа

12.5.Библиотека

12.5.3. Научные статьи и публикации

Елім деп өткен ер тұлға

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Тухмарова Шырынкүл

Мұстафа Шоқай Түркістан халықтары тарихында бүгін бір кезеңді қамтыған ерекше ұлы құбылыс. Ол ерекшелік бұл қайраткердің Түркістан халықтарының 1917 жылы Кеңестік билікке балама Түркістан (Қоқан) автономиясы үшін демократиялық қозғалысына басшылық жасағанымен шектелмейді. Әрине, тіптен оның басқа атқарған істерін былай қойып, тек осы биік мақсат үшін айтулы күресін атаудың өзі ғана Шоқайұлының есімін Түркістан халықтары тарихындағы мәңгі есімдер қатарына жатқызуға жеткілікті негіз болар еді. Бірақ М.Шоқайұлының өз елі үшін атқарған қызметінің мәні мен орны басқада. Ол Мұстафа Шоқайұлының Түркістан халықтары тарихында бұрынды-сонды болмаған құбылыс – демократиялық Еуропаның ортасында түркістандық саяси эмиграциялық қызметтің негізін қалап (20-шы жылдардың екінші жартысы), оған өзі көз жұмған 1941 жылдың желтоқсанына дейін басшылық жасауында, сондай-ақ осы кезеңде Түркістанда болып жатқан өзгерістерді жан-жақты терең талдауға алуында еді.

Отаршылдықтың өктемдігін, әділетсіздігін Мұстафа жас шағынан бастап-ақ сезіп өседі. Бұл жағдай кішкентайынан баланың еркесі болып өскен Мұстафаның санасында терең із қалдырады.

Мұстафаның терең білім алып саяси көзқарасының қалыптасуы және қоғамдық қозғалысқа халқының азаттығы үшін күреске қатысып шыңдалуы оның Петерборда өткізген жылдарына түс келеді.

Мұстафаға алғашқы жүктелген қоғамдық жұмыс – оның 1914 жылы Әлихан Бөкейхановтың ұсынысымен 4 Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясы жұмысына араласып жүрген М.Шоқайдың қызметі ерекше бағалы еді. Бұл

Мұстафа Шоқайдың Ресейдегі қайраткерлермен, Дума депутаттарымен араласуына, іс жүзінде жалпы тәуелсіздік, жалпы мемлекеттік идеяларды қолдауына алып келді. Азаттық алу үшін езілген халықтардың тізе қосуы қажет екендігін Мұстафа сол кезде анық түсініп, өмірінің соңына дейін бұл пікірден айныған жоқ.

1916 жылғы Түркістандағы ұлт – азаттық қозғалысты патша үкіметі аяусыз басып – жаншыған кезде демократиялық топтар үкіметке қарсы оппозиция құрып талқылады. Осы мәселе бойынша ресми баяндама дайындау үшін Түркістанға арнайы сапармен келген депутат эсер А.Ф.Керенский және фракция хатшысы М.Шоқай да болады.

1917 жылғы Ақпан революциясын М.Шоқай өзінің пікірлес досы, башқұрт қайраткері Зәки Валидимен бірге Петерборда зор қуанышпен, үлкен үмітпен қарсы алады. Олар бұдай кейін өз халықтарының бостандыққа қол жеткізу жолында жанқиярлық әрекеттер жасады. Бірақ олар сол кездегі Ресей топырағында өздеріне қол ұшын береді деп сенген демократиялық бағыттағы орыс саяси патшаларынан үмітін үзуге мәжбүр болады. Өзінің ескі тынысы Петроград жұмысшы және солдат депутаттар советін басқарып, саяси билікте отырған Н.Чхеидзе Мұстафа Шоқайдың Түркістанда (Ресей құрамынан шықпай) автономия құру идеясын «сеператистік» пиғыл ретінде бағалайды. Ал ұлттық тәуелсіздік жолын орыс демократиясының көмегінсіз Түркістан, жалпыресейлік, түркі халықтары болып іздеуде жеңіл желпі нәрсе емес-тін. Ондай саяси күштер әлсіз және бірауызды емес, ал оларды қолдайтын бұқара тәжірибесіз, сайатсыз бейжай күйде болатын. Бәрінен қиыны саяси сахнаға үшінші бір қауіпті күш – большевиктер шыға бастады. Олар 1917 жылы күзде күш алып, Октябрь (Қазан) төңкерісінен кейін елдегі саяси билікке қол жеткізді. Қалыптасқан саяси ахуал, елдегі экономикалық күйзеліс, соғыс ауыртпалығы, түстік аудандарда 1916 жылғы ойраннан кейін жарты миллионға жуық қазақтар мен қырғыздардың Қытай асуы, ал олардың жерін орыстардың басып алуы, ондаған мың түркістандықтардың орыс жазалаушы отрядтарының қолында құрбан болуы, кемі 300 мыңдай түркістандық жігіттердің орыс қалаларына, төрт бірдей майдандарға, тыл жұмыстарына, окоп қазуға жіберілуі, елдегі бас көтерген еңбекке жарамдылардың орыс поселкелерінде үкімет салығы ретінде әртүрлі жұмыстарға жетілуі, соғыс салығын өтеуі – міне, Түркістан жұртының жалпы жағдайы осындай болайын.

Дегенмен, Ақпан революциясы берген басты жетістік – патша үкіметінің құлауы – түркістандықтар үшін бостандыққа жол ашқандай сәуле болды.

Соны пайдаланып жарық күнге жету мақсатында қазақ және басқа да халық зиялылары жатпай-тұрмай еңбек етті.

Осындай қиын жағдайда Мұстафа Шоқай өз халқына мардымды қызмет жасау жолын іздейді. Ол Әлихан Бөкейханов сияқты отандастарымен бірігіп Керенский басқарған Уақытша үкіметтің Түркістанды басқаратын арнайы Комитет құруына қол жеткізеді. Өкінішке орай, Уақытша үкімет қауқарсыз орган болғандықтан, халық мүддесіне мардымды қызмет ете алады.

Елдегі саяси қозғалысқа Мұстафа Шоқай белсене аралысып іс жүзінде ұлттық қозғалыстың басты көсемдерінің біріне айналды.

1917 жылы қарашада Түркістан автономиясының Уақытша үкіметін бекітеді. Бас Министр болып Мұхаметжан Тынышбаев, ол оставкаға кеткеннен кейін (бұған дейін Сыртқы істер министрі болған) Мұстафа Шоқай бекітіледі. Бұл кезде Мұстафа Шоқай Өлкелік Қазақ кеңесінің төрағасы болатын. Оған қоса 1917 жылдың шілде айында Орынборда өткен I Бүкілқазақтық Құрылтайдан соң құрылған «Алаш» партиясына да мүше еді.

Дегенмен кеңестік тарихнамада Мұстафа Шоқай басқарған Түркістан автономиясының мәні – мағынасы төмендетіліп, қала деңгейіне түсіріліп, «Қоқан автономиясы» аталып келді. Сонымен бірге, бұл автономия жергілікті халықтың қолдауын таппай құлап қалды, ал оның басшылары қашып кетті деген пікір қалыптасты. Шындығында олай емес. Ташкендегі жұмысшы-солдат депутаттарының үкіметі өзін бірден – бір билік иесі деп есептеп, 1918 жылдың қаңтарында Қоқандағы Мұсылман автономиясына қарсы қанды қырғын ұйымдастырды, өйткені оны контрреволюцияның ошағы деп санады. Мұны Түркістан халықтары Совет үкіметінің өздеріне қарсы жасалған шовинистік акциясы деп қабылдады. Бұл шара жалпыхалықтық қарсылық туғызып, ол кеңестік тарихнамада «басмашылық», яғни бандалар қозғалысы деп теріс бағаланды.

Мұстафа Шоқай қазақ автономиясын құру әрекетіне де ат салысты. 1917 жылдың шілде айында бірінші жалпықазақ құрылтайына қатысып, «Алаш» партиясын құру туралы шешімге дауыс берді. 1917 жылғы 5-13 желтоқсандағы 2-ші жалпықазақ құрылтайы барлық қазақ облыстары өкілдерін қамтыған 15 адамнан тұратын Ұлт Кеңесі – Алашорда өкіметін құрғанда, оның құрамына Мұстафа Шоқай да енді.

Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы өмірі де қиыншылыққа толы. Жат елде қаржы – қаражатсыз тұрмыс құрып, оның үстіне тынымсыз саяси-ғылыми-баспагерлік жұмыстармен айналысу қанша күш-жігер мен тбандылықты

талап еткенін түсінуге болады. Бұл кезең, яғни 20-30 жылдар, Мұстафа Шоқайдың өз халқының тәуелсіз болашағы үшін тау төңкерерлік қайрат-жігермен білек түрініп ымырсыз күреске арласқан шағы еді деп айтуға толық негіз бар.

1917 жылдағы аумалы-төкпелі кезеңдерде Польшаның сол тұстағы күрескер ұлдары түркістандықтарға қолдарынан көмегін аямапты. Оған дәлел поляктар Мұстафа Шоқай мен оның серіктеріне көмек көрсетіп, «Яш Түркістанды» он жыл бойы қаржыландырып отырғаны ғажап құбылыс еді.

Журналдың 1939 жылдан бастап шықпай қалуы да, әрине, екінші дүние жүзілік соғыстың басталып, қажет қаржының түспей қалуына байланысты екендігі түсінікті болса керек.

«Яш Түркістанның» алдына қойған міндетін «Біздің жол» атты кіріспе мақаласында Мұстафа Шоқай: «Егер біз халқымыздың Ұлттық тәуелсіздік жолындағы талаптарының мән-мағынасын сол күйінде күшін әлсіретпей «Яш Түркістан» беттерінде бере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік», - деген оймен білдірді. Жалпы «Яш Түркістан» журналының басты мақсаты түркістандық ұлт – азаттық қозғалыстың үні бола отырып, оның жақын арадағы және стратегиялық міндеттерін белгілеу еді.

Мұстафа Шоқайұлы белсенді саяси қызметте болған 20-жылдардың тұрғысынан көз салар болсақ, әрине, «Тұтас Түркістан» идеясының толық негізді болғандығын аңғарамыз. Мәселен, 1924-1925 жылдары іске асырылған Орта Азия республикаларын территориялық – әкімшілік межелеуге шейін олардың біртұтас кеңестік Түркістан республикасы құрамында болып келгендігі мәлім. Ал болды. Территориялық-әкімшілік тұрғыдан оған Қазақстанның қазіргі Қызылорда, Шымкент, Жамбыл және Алматы (бұрынғы Талдықорған облысын қоса алғанда) облыстары да енді.

Мұстафа Шоқай Орталық Азия кеңістігінде ұлттық-территориялық межелеу негізінде бірнеше кеңестік республикалардың өмірге кегендігін құптаған жоқ. Ол большевиктер бұл өлкеде «бөліп тастап, билей бер!» саясатын ұстанып отыр деп түсінді. Ал пайда болған республикалардағы «ұлттық» емес, «ұлыстық» республикалар ретінде қабылдады.

«Кеңестік Орта Азия федерациясынан» «Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» деп аталатын осы мақаласында М.Шоқайұлы жеке кеңестік республикалардан федерациялық одағын жоғары қоя отырып, соңында мынадай қорытынды жасайды: «Біздің мұратымыз бөлінбейтін тұтас

Түркістан». Біз келешекте Түркістанымызды бөлінбес біртұтас ұлттық мемлекет түрінде көргіміз келеді»- деді.

Уақыттың өзі көрсетіп бергендей, Түркістандағы социалистік құрылыс оның қазақ және басқа халықтарына саяси тәуелсіздік пен әлеуметтік-экономикалық гүлденуді қамтамасыз ете алған жоқ. Кеңестер Одағының ыдырауы, социалистік практиканың тарихи жеңіліске ұшырауы соның айғағы. Олай болса біздің бүгін Мұстафа Шоқай мен оның серіктері өз өмірлерін арнаған мемлекеттік тәуелсіздіктен бас тартуға ешқандай да құқымыз жоқ.

Міне, осы жоғарыда келтірілген фактілермен жасалған тұжырымда Мұстафа Шоқайұлының өз заманында Түркістанда орнаған кеңестік биліктің отаршыл сипатын қатесіз тани білген және онымен ымсырасыз күреске ғұмырын арнаған, сондай-ақ бұл күреске бұрын Түркістан халықтары тарихында болмаған жаңа мазмұн беріп, оның өзінің қажырлы еңбегімен жаңа интеллектуалдық көкжиекке көтерген ұлы қайраткер екендігін көрсетсе керек. Оның өмір жолы Ұлы Отаны – Түркістан үшін от кешкен Ұлы Азаматтың жолы болатын.